Андрей АЛЕКСЕЕВ

ЧĂВАШСЕН ЫЛТĂН КĔНЕКИ

1

Тăван халăхăн çыруллă культури... Чăвашсем çинчен тĕрлĕ вăхăтра чăвашла е вырăсла çырса кăларнă кашни кĕнекене тăван халăх кунçулĕпе культурин чăн-чăн летописĕ вырăнне хурсах хакламалла. Хамăрăн çыруллă культурăна пултарнă, ăна килес ăрусене халаллама пирĕн несĕлсем ĕлĕк-авалах хăйсен кÿршисемпе тăванлă-хурăнташлă хутшăнура пурăннă. Чăваш халăхĕн авалхипе хальхи культурин паллисем, унăн ăстăнĕпе ăс-хакăл вăйĕ, шухăшлавĕпе пурăнас малашлăхĕ чи малтан чĕлхере, унăн сăмах пуянлăхĕнче, çыру палăкĕсенче палăраççĕ.

1769 çулхи май уйăхĕнче Петербургра Наукăсен академийĕн кĕнеке магазинĕнче «Сочинения, принадлежащие к грамматике чувашского языка» ятлă кĕнеке сутма пуçланă. Ку вăл чăваш чĕлхин XVIII ĕмĕрте пичетленсе тухнă пĕрремĕш грамматики, шкул учебникĕ тата тăван çырулăхпа культурăн чи малтанхи пысăк палăкĕ. Унтанпа 223 çул çитрĕ.

Çак кĕнекере автор ятне те, ăна ăçта тата хăçан пичетлесе кăларнине те кăтартман. Кун пирки тĕпчевçĕсем тĕрлĕрен çырчĕç. Юлашки çулсенче хăшпĕр ученăйсем СССР Наукăсен академийĕн Ленинградри архивĕнче çĕнĕ документсем тупрĕç. Халĕ çакă паллă: кĕнекен алçырăвне Наукăсен академине Хусанпа Сĕве епархийĕн архиепископĕ В. Пуцек-Григорович (1706—1783) ярса панă. 1769 çулхи январĕн 12-мĕшĕнче академин издательство комиссийĕ ăна 608 экземпляр пичетлесе кăларма йышăннă. Май уйăхĕнче кĕнекен пĕтĕм тиражне çапса хатĕрленĕ те Наукăсен академийĕн кĕнеке магазинне сутма илсе тухнă. Çакăн çинчен «Санкт-Петербургские ведомости» хаçатăн майăн 22-мĕшĕнче тухнă номерĕнче пĕлтерÿ те пичетленĕ-мĕн. Унта çапла çырнă: «Академин кĕнеке магазинĕнче тин çеç пичетленсе тухнă çак кĕнекесене сутаççĕ: «Кандид» 30 пус, «О Греции» 20 пус, «Грамматика чувашская» 20 пус...»

Чăваш чĕлхин çак грамматикин авторĕ пирки тĕпчевçĕсем паян кун та татăклă сăмах каламан-ха. Пĕрисем: кĕнекене В. Пуцек-Григорович çырнă пулĕ, теççĕ. Мĕншĕн тесен архив материалĕсем тăрăх, пулас кĕнекен алçырăвне 1769 çулхи январьте Наукăсен академине вăл ярса пани паллă. Теприсен шухăшĕпе, ăна Чулхулари тĕн семинарийĕнче хатĕрленĕ, ăна çырса хатĕрлеме тата редакцилеме семинарире вĕреннĕ, кайран пĕр вăхăт пупра ĕçленĕ Ермей Рожанский чăваш хастар хутшăннă пулать. Çак шухăша тăрăшсах хÿтĕлекенсенчен пĕри — филологи наукисен кандидачĕ В. Родионов литературовед (ЧНИИ кăларнă «Актуальные проблемы чувашской литературы» (1983) кĕнекене тата «Коммунизм ялавĕ» хаçатăн 1989 çулхи январĕн 6-мĕшĕнче пичетленнĕ «Малтанхи чăвашла кĕнеке» статьяна пăхăр).

Хальхи вăхăтра чăваш чĕлхин çак грамматикине Хусанти духовнăй семинарире вĕренекен чăваш ачисем пулăшнипе В. Пуцек-Григорович архиепископах çырнă пулĕ тенĕ шухăш çав-çавах тĕпре тăрать-ха.

Çак йĕркесен авторĕ те чăваш чĕлхин пĕрремĕш грамматикин алçырăвне Хусанта тĕн семинарийĕнче вĕренекен чăваш ачисем пулăшнипе В. Пуцек-Григорович архиепископах хатĕрленĕ тесе шутлать. Çапла çирĕплетсе калама сăлтавсем татах та пур-ха. Чи малтанах кунта грамматика алçырăвне хăш вăхăтра тата кам сĕннипе хатĕрлеме тата пичетлесе кăларма пултарнине шута илмелле пулĕ.

XVIII ĕмĕр Россия пурнăçĕнче пысăк çĕнĕлĕхсемпе палăрса юлнă. Вĕсем уйрăмах патшалăхăн шалти тата тулашри политикинче, халăх хуçалăхĕпе экономикинче палăраççĕ: Пĕрремĕш Петĕр патшан çĕнтерĕвĕсем, унăн культурăпа сутĕçĕнчи реформисем, Петербургра Наукăсен академине уçни т. ыт. те. Иккĕмĕш Кĕтерне патша та çĕршыва нумай çĕнĕлĕх кÿнĕ. Чи малтанах унăн çĕнĕлĕхĕ Россия территорине кĕпĕрнесем çине уйăрнинче тата çутĕçпе культурăра палăрнă. Вăл хăй те литературăпа публицистика, кĕнекепе журнал ĕçне хутшăннă, произведенисем çырнă. Халăхра вăл «нумай вĕреннĕ ăслă майра патша» ятпа çÿренĕ.

Шăпах ĕнтĕ Иккĕмĕш Кĕтерне патшара ларнă çулсенче (1762—1796) Российăри вырăс мар халăхсен историне, чĕлхине, культурине тĕпчесе вĕренес юхăм анлăн сарăлса кайнă та. Хăйне Европăри тата Российăри халăхсен чĕлхисене пĕлесшĕн пулнине палăртса, вăл сĕннипе 1785 çулта Чулхулари тĕн семинарийĕнче Атăл тăрăхĕнчи халăхсен чĕлхисене вĕрентекенсемпе вĕренекенсем «Словарь языков разных народов в Нижегородской епархии обитающих, именно: российская, татар, чувашей, мордвы и черемис...» алçырăвне хатĕрлесе çитернĕ те унăн таса çырнă экземплярне майра патшана хăйнех ярса панă. Хăй вăхăтĕнче çак словаре хатĕрлесси питĕ ответлă та пысăк ĕç шутланнă: унта пĕтĕмпе 11—12 пин чăваш сăмахĕ. Халĕ çав словарь алçырăвĕ Петербургри М. Е. Салтыков-Щедрин ячĕпе хисепленекен библиотекăра упранать.

1767 çулхи çулла Иккĕмĕш Кĕтерне патша Атăл тăрăх курса çÿренĕ. Майăн 25-мĕшĕнче ăна Шупашкарта питех те чыслăн кĕтсе илнĕ. Шупашкарта, Хусанта пулнă чух вăл кĕпĕрнере пурăнакан тĕрлĕ чĕлхеллĕ халăхсен пурнăçĕпе, тĕн сарас тата халăха вĕрентес ыйтусемпе интересленнех, вырăнти влаçсенчен те пулин ыйтса пĕлнех ĕнтĕ чăвашсем çинчен.

1767 çул тĕлне Хусан Атăлпа Кама тăрăхĕнчи халăхсемшĕн самаях паллă культура центрĕ шутланнă: вăл халĕ кĕпĕрнен тĕп хули, унтах тĕн семинарийĕ тата мăнастирсем çумĕнче çĕнĕрен тĕне кĕнисен шкулĕсем ĕçленĕ. Сăмахран, ку вăхăталла тĕн семинарийĕнче вырăс, тутар, чăваш, мари, удмурт, мордва ачисен ятарлă класĕсем пулнă. Кунта çулсерен 40—50 чăваш ачи вĕреннĕ. Хăйсен тăван чĕлхине ан манччăр тесе, вĕсене ытти халăх ачисемпе пачах хутшăнтарман. Çапла майпа XVIII ĕмĕрте (1732—1800 çулсенче) тĕн семинарийĕпе мăнастирсем çумĕнчи шкулсенчен 500 яхăн чăваш ачи вĕренсе тухнă. Вĕсенчен нумайăшĕ кайран чăвашсем пурăнакан прихут чиркĕвĕсенче, кĕпĕрнепе уессенчи патшалăх управленийĕпе администраци учрежденийĕсенче тĕрлĕ должноçра, уйрăмах писарьте, тăлмачра ĕçленĕ. Çавсем пулнă та ĕнтĕ чăвашран тухнă малтанхи интеллигентсем.

Тĕн семинарийĕсемпе мăнастирсем çумĕнчи шкулсенчен вĕренсе тухнă чăваш ачисен йышĕ пысăках мар пулин те, вĕсенчен хăшĕ-пĕри тăван халăхăн çыруллă культурин историйĕнче хăйсен ятлă-сумлă, чыслă ĕçĕ-хĕлĕпе палăрса юлма ĕлкĕрнех. Акă, Хусан тĕн семинарийĕнчен вĕренсе тухнă Никита Бичурин (1777—1853) каярахпа хĕвелтухăçĕнчи халăхсен, уйрăмах Ки-

тай историне ăста пĕлекен чаплă тĕпчевçĕ, писатель пулса тăнă, Россия Наукăсен академийĕн член-корреспонденчĕ таран ӳснĕ. Чулхулари тĕн семинарийĕнчен вĕренсе тухнă Ермей Рожанский, Григорий Рожанский, Иван Руссановский малтанхи вырăсла-чăвашла словарь тума, вырăсла тĕн кĕнекисене чăвашла куçарма хутшăннă. Сĕве хулинчи мăнастир шкулĕнчен вĕренсе тухнă Пăрмас ял (Куславкка районĕ) ачи Михаил Ишутов 1767—1769 çулсенче чиркӳ тӳришарин чи аслă органĕнче — Св. Синодра çыруçăра ĕçленĕ.

Çапла вара, XVIII ĕмĕрĕн иккĕмĕш çурринче, вырăс чĕлхи графикине тĕпе хурса пулин те, чăваш çырулăхне пуçарса яма, унăн грамматикине çырса хатĕрлеме, пичетлесе кăларма хистекен, хĕтĕртсе тăракан самаях пысăк сăлтавсем пулнă.

Кирек хăш тĕн те, вăл патшалăх идеологийĕн форми пулнă май, вырăс правительствипе чиркӳ тӳришари чăвашсене те, вĕсене хăйсен çырусăр тĕн йăли-йĕркинчен хăвăртрах пистерес тесе, вăйçах тата хăвăртрах Христос тĕнне йышăнтарас политикăна асра тытса ĕçленĕ. Унсăр пуçне, Россия общественноçĕ, уйрăмах ученăйсем чăваш халăхĕпе унăн чĕлхине тĕпчесе пĕлесшĕн пулнине те асра тытмалла. Çавна май, влаçсем умне ятарласа уçнă семинарисемпе училищĕсенче тĕн учрежденийĕсем валли, уйрăмах чиркӳсем валли, чăвашла пĕлекен кадрсем хатĕрлес, вĕренӳре кирлĕ учебниксемпе пособисем çырса кăларас ыйтусем тухса тăнă. Ку вара, чăнах та, пуçласа тăвакан çĕнĕ ĕç пулнă. Çак ĕçсене пурнăçлас тĕллевпе çырса кăларнă та ĕнтĕ «Сочинения, принадлежащие к грамматике чувашского языка» кĕнекене. Çапла вара, чăваш çырулăхĕн çак чаплă та пысăк палăкне пичетлесе кăларни малаш ĕмĕтлĕ Россия общественноçĕ патшалăхри тĕрлĕ халăх йышĕнче чăвашсене те малаш кунçуллă халăх выранне хурса хисепленине тата вăл Российăри ытти халăх чĕлхисенчен маларах, 223 çул ĕлĕкрехех, граждан прави илнине пĕлтермест-и ку?

Чăваш чĕлхин çак грамматикине Наукăсен академийĕн типографийĕнче ĕçлекенсем питĕ тирпейлĕ, лайăх хут çине çапса кăларнă: хуплашкине те тир-сăрапа сăрнă, кĕнекин ятне ылтăн тĕспе пустарнă. 223 çул иртнĕ пулин те, унăн хуплашкипе корешокĕ çинче «Сочинения, принадлежащие к грамматике чувашского языка» тесе çырнă сăмахсем паян кун та сапсарă ылтăн тĕспе йăлтăр-йăлтăр ялкăшаççĕ. «Чăвашсен ылтăн кĕнеки!» — тетĕн савăннипе.

Чăваш чĕлхин малтанхи грамматикин алçырăвне Чулхулари тĕн семинарийĕнче мар, Хусанти тĕн семинарийĕнче 1767—1768 çулсенче çырса хатĕрленĕ тесе калама пулать. «Сочинения, принадлежащие к грамматике чувашского языка» кĕнекене пичетлесе кăларнă хыççăнах унăн пĕр экземплярне Кĕтерне патшана парнеленĕ. Халĕ вăл М. Е. Салтыков-Щедрин ячĕпе хисепленекен библиотекăра упрат. 1770 çулта В. Пуцек-Григоровича Петербургри Наукăсен академийĕ марипе удмурт грамматикисен алçырăвне «Сочинения, принадлежащие к грамматике черемисского языка», «Сочинения, принадлежащие к грамматике вотского языка» ятпа ярса панă, вĕсене иккĕшне те 1775 çулта, чăваш чĕлхи грамматики хыççăн тепĕр ултă çултан, академи типографийĕнчех пичетлесе кăларнă.

Паллах, марипе удмурт чĕлхисен грамматикисем 1769 çулта кăларнă чăваш грамматикинчен чылай туллирех тата калăпăшĕпе те самай пысăкрах. Çапла çирĕплетсе калама пултаратпăр: çак пĕр ятлă виçĕ грамматикăна Петербургри Наукăсен академийĕ сĕннипе-хушнипе Хусантах В. Пуцек-Григорович çырса хатĕрленĕ теççĕ. Марипе удмурт тĕпчевçисем те çаплах шутлаççĕ. Çак кĕнекесем халĕ виççĕшĕ те кӳршĕллĕ халăхсен XVIII ĕмĕрти çырулла культурин чаплă палăкĕсем шутланаççĕ.

2

Кам пулнă-ха çак чăваш чĕлхин грамматикин авторĕ тесе шутлакан Василий Григорьевич Григорович (унăн манаха тухнă хыççăнхи ячĕ — Вениамин Пуцек-Григорович.— А. А.)? Вăл украин халăх ывăлĕ. 1706 çулта Полтава кĕпĕрнинчи Лохвица хулинче (халĕ Полтава облаçне кĕрет. —А. А.) çуралнă. Киеври тĕн академийĕнчен вĕренсе тухсан, 1733 çулта ăна Хусанти славян-грек шкулĕнче ĕçлеме чĕнсе илнĕ. Каярахпа, çак шкултан тĕн семинарийĕ туса хунă хыççăн, вăл унăн ректорĕ пулнă. 1744 çулта Василий Григорьевич манаха тухнă та, архимандрит ятне илсе, Хусанти Спасски мăнастирте ĕçлеме тытăннă, çав вăхăтрах тĕн семинарийĕнчи чăваш, мари, тутар, мордва класĕсенче ачасене турă законĕ вĕрентнĕ. 1746—1748 çулсенче вăл Чулхула архиепископĕ, 1753—1757 çулсенче Тверь кĕпĕрнин архиепископĕ пулнă. 1753 çулхи октябрĕн 6-мĕшĕнче ăна синод членне суйланă, 1758 çулта Псков архиепископĕн вырăнне ĕçлеме янă. 1761 çулхи июлĕн 25-мĕшĕнче Петербург архиепископне уйăрса лартнă. 1762 çулхи июлĕн 25-мĕшĕнче Вениамин Пуцек-Григоровича хăй ыйтнипе Хусанпа Сĕве епархийĕн архиепископĕн вырăнне куçарнă. Хусана киличчен вăл Иккĕмĕш Кĕтерне патшана ларнă ятпа ирттернĕ чаплă ларура (1762 çулхи сентябрĕн 22-мĕшĕ) та пулма ĕлкĕрнĕ. Çапла вара, çак ятлă-сумлă архиепископ çирĕм çул ытла Хусанпа Сĕве епархине ертсе пынă, Атăлпа Кама тăрăхĕнчи вырăс мар халăхсене — чăвашсене, марисене, удмуртсене, мордвасене, тутарсене Христос тĕнне йышăнтарас тесе, нумай вăй хунă, епархири тĕрлĕ халăх ялĕсене тухса çӳресе, вĕсен чĕлхисене сăнанă, грамматикисене çырса хатĕрлеме хутшăннă. Служба йĕркипе чăваш, мари, удмурт, тутар ялĕсене тухса каяс пулсан, вăл хăйпе пĕрле яланах вĕсен чĕлхисене аван чухлакан çынсене — тăлмачсене илсе çӳренĕ. 1775 çулта В. Пуцек-Григоровича Хусанпа Сĕве митрополичĕн ятне панă.

Çапла вара чăваш, мари, удмурт чĕлхи грамматикисен авторĕ тесе шутлакан В. Г. Пуцек-Григорович митрополит 1782 çулхи мартăн 17-мĕшĕнче пенсие тухнă та 1783 çулхи июнь уйăхĕнче Хусанта çĕре кĕнĕ.

Чăваш чĕлхин çак грамматикине хальхи шайри ăслăлăх çӳлĕшĕнчен тишкерсе хаклас пулсан, унта тиркемелли те чылаях тупăнмалла. Анчах вăл пирĕн тăван чĕлхене пуçласа тĕпчес тĕлĕшрен пĕрремĕш хăюллă утăм пулнине шута илсен, ăна чăннипех пысăк хисепе тивĕçлĕ ĕç пулнă тесе хакламалла. Çитменлĕхсемпе йăнăшсем пур пулин те, чăваш чĕлхин çак грамматики хăй вăхăтĕнчи чĕлхе ăслăлăхĕшĕн питех те пысăк пĕлтерĕшлĕ тĕпчев пулнă. Ăна уш чухнехи чĕлхе ăслăлăхне аван чухлакан çынах çырнă, пичетлесе кăларма та вырăс мар халăхсене хисеплекен çынсемех пулнă. Çапах та вĕсем çак пуçласа тăвакан ĕçре халлĕхе çитменлĕхсем пуласса та пĕлсе тăнă. «Сочинения, принадлежащие к грамматике чувашского языка» кĕнекене пичетлесе кăларса, унăн авторĕпе Наукăсен академийĕн издательство комиссийĕнче ĕçлекенсем—С. К. Котельников (1723—1806), И. А. Эйлер (1734—1800), С. Я. Румовский (1734—1812) чăваш халăхĕпе унăн чĕлхине хисеплесе пархатарлă ĕç тунă, унпа пĕрлех вĕсем хăйсем çак ĕçе малалла аталантарасса, чăваш чĕлхине татăх та тĕплĕнрех тĕпчессе хытă шанса ĕненсе тăнă.

«Сочинения, принадлежащие к грамматике чувашского языка» кĕнеке калăпăшĕпе пысăк мар, унта пĕтĕмпе те 68 страница çеç. Унти пĕтĕм материал, тĕпрен илсен, виçĕ пайран тăрать: 1) кĕске умсăмах, 2) чăваш чĕлхин кĕске морфологийĕ, 3) кашни пуплев пайĕ хыççăн чăвашла-вырăсла словарь майлă йĕрекелесе çырнă сăмахсен списокĕсем.

Кĕнекене мĕнле тĕллевпе çырни пирки «Умсăмахĕнчех» уçăмлă каланă. Паллах, ăна грамматика авторĕ мар, Наукăсен академийĕн пĕр-пĕр членĕ е издательство ко-

миссийĕн членĕсенчен хăшĕ те пулин çырма пултарнă. Пирĕн шухăшпа никам та мар, ăна издательство комиссийĕн членĕ С. Я. Румовский хăй çырма пултарнă. Ăна анлă тавракурăмлă автор çырнă. Вăл Наукăсен академийĕн Российăри вырăс мар халăхсемпе вĕсен чĕлхисене хисеплекен прогрессивлă шухăшлă членĕ, Россия интересĕсене ăнланакан, унăн пуласлăхĕ çинчен шухăшлакан, ĕмĕтленекен, вырăс мар халăхсене ырă сунакан, малаш ĕмĕтлĕ ученăй çын пулнă. Акă мĕн çырнă вăл унта: «Нумайăшĕсем тĕрлĕ сăлтавсене пула кӳршĕ халăхсен чĕлхисене çеç мар, анкри халăхсен чĕлхисене те пĕлесшĕн çуннă вăхăтра, пирĕн хамăрпа пĕрле пĕр çĕршывра пурăнакан, хамăр обществăн пайĕ шутланакан пур халăхсен чĕлхисене те вĕренме тăрăшас пулать. Пĕлесшĕн çунакансене çеç мар, çав чĕлхесене вĕренме пулăшас тесе усăллă ĕç тăвакансене те ырламалла. Çак кĕнекене çыракан пуçласа ырă тĕслĕх кăтартнăшăн ытларах мухтава тивĕçлĕ. Нимĕн иккĕленмелли те çук: ыттисем те малашне унран курса вĕренĕç. Çак ĕçе хăй çине илме кăмăл тăвакансемшĕн вăл, чăнах та, вĕçĕ-хĕррисĕр уй-хир, урăхла каласан, ĕмĕр никам сухаламан ана. Енчен те эпир унран урăх тĕрлĕ нимĕнле усă та кĕтсе илеймерĕмĕр пулсан, эпир вĕсене, çак меслетпе те пулин, хăйсем пирĕн кӳлепен уйрăлми пайĕ, пирĕнпе пĕр çĕршывра пурăнакансем пулнине ăнлантарса пани те çителĕклĕ.

Пуçласа тăвакан ĕç çитменлĕхсемсĕр пулмасть, апла пулин те, иккĕленмелли çук: каярахпа вĕсене ыттисем пĕр сиенсĕрех тӳрлетме пултарĕç. Аслă-тăнлă çынсем çакăн пек пуçламăш ĕçренех лайăхрах та пахарах ĕçсем çырасса эпир шансах тăратпăр», — тенĕ. Çак йĕркесенчен эпир умсăмах авторĕ чăваш грамматикин авторĕн паха пуçарăвĕ Российăри ытти халăх чĕлхисен грамматикисене çырма хавхалантаракан ырă тĕслĕх пуласса шанать, вăл вырăс мар халăхсен пысăк малашлăхне курса тăракан прогрессивлă шухăшлă, интернационализм туйăмлă çын пулни уççăнах курăнать.

Чăваш чĕлхин пĕрремĕш грамматикин авторĕ тăван чĕлхен морфологи пайĕ кăна, фонетикăпа синтаксис ыйтăвĕсене пачах та хускатман. Грамматикăн теори пайне вырăсла çырнă, практика пайĕнчи чăваш сăмахĕсене, тĕпрен илсен, вырăс чĕлхин графика системинчи саспаллисемпе усă курса çырнă. Кĕнекере чăваш чĕлхинчи сасăсене 35 саспаллипе палăртнă: вĕсенчен 31-шĕ (а, б, в, г, д, е, ж, з, і, и, й, к, л, м, н, о, п, р, с, т, у, х, ч, ш, ы, ѣ (ять), ъ, ь, э, ю, я) вырăс чĕлхи алфавитĕнчен илнисем, пĕр саспаллине (g) латин чĕлхинчен илнĕ, іо, іу, ьо саспаллисене учебник авторĕ хăй тунă. Вĕсене вăл М. В. Ломоносов хăйĕн «Российская грамматика» кĕнекинче ĕ сасăна іо йĕкĕр саспаллипе палăртнă пек çырнă. Унччен чăваш çырулăхĕнче вырăс чĕлхи графикине тĕпе хурса çырнă пĕр кĕнеке те пулман. Ку тĕлĕшрен вара «Сочинения, принадлежащие к грамматике чувашского языка» кĕнеке — чи малтанхи тĕслĕх, чăваш чĕлхинчи сасăсене славян чĕлхин Кириллпа Мефодий графикипе çырнă пĕрремĕш çыру палăкĕ. Çапла вара, пĕрремĕш грамматикăн авторĕ вырăс чĕлхинчи пĕр саспаллипех чăваш чĕлхинчи тĕрлĕ сасăсене палăртнă, çавăн пекех чăваш чĕлхинчи пĕр сассах вырăс чĕлхинчи тĕрлĕ саспаллисемпе кăтартнă. Сăмахран, а саспаллипе чăваш чĕлхинчи а, ă, е (э) сасăсене палăртнă: ора (ура), тора (турă), абирь (эпир), арня (эрне) т. ыт. те. Уйрăмах чăваш чĕлхинчи ă, ĕ, ӳ сасăсене чуххăмăн палăртнă чух грамматика авторĕ вырăс чĕлхинчи тĕрлĕ саспаллисемпе усă курнă. Çавăнпа та грамматикăри чăваш сăмахĕсен пĕлтерĕшĕсене хăшпĕр чух уйăрса илме хĕн. Тĕслĕхрен, ă сасăна вырăс чĕлхинчи 12 саспаллипе (а, у, ы, и, і, э, е, ѣ, (ять), ю, ъ, ь, о) палăртнă: вонна (вуннă), кумрукъ (кăмрăк), хыюлы (хăюллă), пошить (пушăт), сюртань (çăрттан), хьяхь (хăях) т. ыт. те. Чăваш сăмахĕсенчи ĕ сасса вырăс чĕлхинчи 8 саспаллипе (е, и, ю, э, і, ъ, ѣ, ь) палăртнă: херлеггень (хĕрлĕхен), инзя (ĕнсе), кюмюль (кĕмĕл), вылья (вĕлле), чиркоси (чĕркуççи) т. ыт. те. Çавăн пекех ӳ сасăна та вырăс чĕлхинчи у, о, ю саспаллисемпе палăртнă: чук оихь (чӳк уйăхĕ), коме (кӳме), чюрече (чӳрече) т. ыт. те.

Чăваш çырулăхĕн малтанхи тапхăрĕнче ĕçленĕ авторсем чĕлхери сасăсен йышне, вĕсен пахалăхĕпе сăн-сăпатне тĕплĕн палăртса çитереймен: вĕсем пурте чăваш чĕлхинчи сасăсене вырăс чĕлхи графикинчи саспаллисемпе чуххăмăн çырса палăртнă. Çавăнпа вĕсене, çав шутра çак грамматика авторне те, эпир стихийлă фонологсем тетпĕр. Апла пулин те, пĕрремĕш чăваш грамматикин авторĕ йышăннă çак алфавитпа çĕр çула яхăн, Н. И. Золотницкипе (1829—1880) И. Я. Яковлев (1848—1930) çырулăх ĕçне тытăниччченех, усă курнă.

Грамматикăра чăваш чĕлхин морфологине питĕ кĕскен çырса кăтартнă. Авторĕ чăваш чĕлхинче 8 пуплев пайĕ: япала ячĕ, паллă ячĕ, хисеп ячĕ, местоимени, глагол, наречи, хыççăмах, междомети пур тесе палăртнă. Кĕнекере япала, хисеп, паллă ячĕсен, местоименисен вĕçленӳ тата глаголсен сăпатлану формисене пăхса тухнă, вĕсене чăваш чĕлхинчен илнĕ нумай тĕслĕхсемпе çирĕплетсе, тĕрĕс çырса кăтартнă. Грамматика авторĕ: чăваш чĕлхинчи япала ячĕсен икĕ тĕрлĕ вĕçленĕвĕ пур тет. Вăл хытă сыпăклă сăмахсене пĕрремĕш вĕçленӳ тесе шутлать, çемçе сыпăклă сăмахсене — иккĕмĕш вĕçленӳ. Тĕслĕхрен:

Пĕрреллĕ хисеп

Ят.	п. сирла	пит
К.	п. сирланынъ	пидень
П.	п. сирлана	пидя
Т.	п. сирлана	пидя
Пĕр.	п. сирла ба	пить пя

Нумайлă хисеп

сирла замъ	пить семь
сирла замынь	пить семын
сирла зама	пить семя
сирла зама	пить семя
сирла зам ба	пить семь бя

Грамматикăн практика пайĕнчи сăмахсем чăваш чĕлхин XVIII ĕмĕрти лексика пуянлăхне кăтартса параççĕ. Çакна эпир кашни пуплев пайне вĕреннĕ хыççăн чăвашла-вырăсла словарь майлă йĕркелесе çырнă списоксенчи сăмахсенчен лайăх куратпăр. Сăмахран, япала ячĕсем вĕреннĕ хыççăн 682 сăмах, паллă ячĕсем — 138, хисеп ячĕсем — 23, местоименисем — 22, глаголсем — 350, наречисем — 150, междометисем — 13, предлогсем (хыççăмахсемпе падеж аффиксĕсем) — 22 сăмах (пĕтĕмпе 1382 сăмах) хушса çырнă. Çак сăмахсене тимлĕрех сăнаса пăхсан, чи малтанах чăваш чĕлхин XVIII ĕмĕрти лексика пуянлăхĕ, унтан тата грамматикăна тури диалект чĕлхине тĕпе хурса çырнине курма пулать. Çапах та хальхи тимлĕ тĕпчевçĕшĕн ку грамматикăра, уйрăмах хушса çырнă чăвашла-вырăсла словарьте тăван халăхăн пурнăçне, ĕçĕ-хĕлĕпе йăли-йĕркине сăнласа паракан, унăн хуçалăхпа культура ӳсĕмне кăтартакан ăнлавсем, паянхи куншăн интереслĕ сведенисем тĕл пулаççĕ. Тĕслĕхрен, словарь тăрăх XVIII ĕмĕрти чăвашсем мĕнле тырпул акса тунине, мĕнле пахчаçимĕç лартса ӳстернине те пĕлме пултаратпăр. Япала ячĕсем вĕреннĕ хыççăн хушса панă списокра орба, пурзя, тола, сьюлю, ыражь, кандарь, идень, кишмань, кижерь, сухань, ыхра, хыярь, нимичпорзя, сяракь, пурсь, хирьликшмань, хумла ячĕсем пур. Словарьте çĕрулмие паранкă сăмахсем çук, мĕншĕн тесен, XVIII ĕмĕрти чăвашсем çак культурăна лартса туман, ăна вĕсем XIX ĕмĕрĕн 40—50 çулĕсенче çеç лартса тума тытăннă.

Чăваш чĕлхи грамматикин лексика пайĕнче вырăс чĕлхин вăйăмĕ те палăрать. Тĕслĕхрен, XIX ĕмĕрччченех чăваш чĕлхинче вырăс чĕлхинчен кĕнĕ сала — село, сога — соха, салать — солод, кошакь — кошка, матча — матица, сипка — зыбка, стопка — стакан, солондча — солоница, квас-

через — квашня, пичке — бочка, пшалъ — пищаль, преня — бревно, апатъ — обед, тата ытти сăмахсем пур.

Çавăн пекех тата чăвашла-вырăсла словарьте архаизмсем, хальхи чăваш чĕлхинче усă курман сăмахсем те пур: сянъ — тело, сьуксью — порука, сьак — ноша, тяжесть, хось — крест, хрень — коршун, халанадапь — дивлюсь, херенде — край, кюндедель — свидетель, тюря — судья, чопакан — почтарь, тюрь — правило, виримьхоли — ива т. ыт. те. Кĕнекери чăваш сăмахĕсене вулатăн та хăвна ху XVIII ĕмĕрти чăваша курса калаçнăн туйтăн.

Çак кенекепе 67 çул хушши, чăваш чĕлхин иккĕмĕш грамматики (В. П. Вишневский (1804—1885) «Начертание правил чувашского языка». Хусан, 1836) пичетленсе тухиччене, Чулхулапа Хусан епархийĕнчи духовнăй училищĕсемпе семинарисенче чăваш чĕлхи учебникĕ вырăнне усă курнă. 1769—1836 çулсенче вăл чăваш чĕлхине вĕренес текен ытти халăх представителĕсемшĕн те пĕртенпĕр учебник шутланнă. Ку çеç те мар, унпа усă курса, Российăри тата Хĕвеланăç Европăри чылай ученăйсем чăваш чĕлхине малалла тĕпчене. Сăмахран, Шлецер историкпа Гюнтер Валь чĕлхеçĕ XVIII ĕмĕр вĕçĕнчех чăваш чĕлхи тĕрĕк чĕлхисене çывăх тăнине кăтартса панă. Паллă венгр чĕлхеçи С. Диармати пĕрремĕш грамматика материалĕпе усă курса, 1799 çултах Гетинген хулинче чăваш, мари, удмурт, тутар, мордва, пермь чĕлхисен пĕрремĕш танлаштаруллă словарьне пичетлесе кăларнă. Француз историкĕ Левек 1827 çулта Парижра чăваш чĕлхин çак грамматикине, кĕскетсе те пулин, французла куçарса, «Journal Asiatigue» журналта пичетлесе кăларнă. Ют çĕршыв тĕпчевçисем XVIII ĕмĕр вĕçĕнче XIX ĕмĕр пуçламăшĕнчех чăваш чĕлхипе ытă интереслене: вăл авалхи тĕрĕк чĕлхин тăванĕ пулнине, унăн ытти тĕрлĕ чĕлхисем хушшинчи вырăнĕпе хăйевĕрлĕхне палăртнă, хамăртан чылай малтан чăваш чĕлхи ăслăлăхне пуçласа йĕркелесе яма пулăшнă. Канрахпа чăваш чĕлхин пĕрремĕш грамматикипе венгр чĕлхеçисем А. Регули (1818—1858), И. Буденц (1836—1892), нимĕç чĕлхеçисем В. Шотт (1807—1899), И. Аделунг (1826—1889), финн чĕлхеçисем А. Кастрен (1813 — 1852), М. Альквист (1826—1889), тата ыт. те анлă усă курнă. Грамматикăри чăваш чĕлхи материалĕ П. С. Паллас редакциленĕпе 1787—1789 çулсенче пичетленсе тухнă «Сравнительные словари всех языков и наречий» ятлă словаре хатĕрленĕ чух та кирлĕ пулна. Хусан университечĕн профессорĕ М. Казем-бек (1801—1870) хăйĕн «Общая грамматика турецко-татарского языка» (Хусан, 1839) кĕнекине çырнă чух тĕрĕк чĕлхисен грамматика категорийĕсене чăваш чĕлхин пĕрремĕш грамматикинчен илнĕ тĕслĕхсемпе танлаштарса тĕпчене, чăваш чĕлхи финн чĕлхин тăванĕ мар, тĕрĕк чĕлхин тăванĕ пулнине уçăмлăн кăтартса панă.

Пĕрремĕш грамматика чăваш литература чĕлхине аталанма пулăшнине те асăнса хăвармалла. XIX ĕмĕрĕн пĕрремĕш çурринче вырăсларан чăвашла куçарса 20 яхăн кĕнеке пичетлесе кăларнă. Вĕсем тĕн кĕнекисем пулнă пулин те, грамматикăра çирĕплетсе хăварнă сăмахсемпе формăсене малтанхи тăлмачĕсем çыру чĕлхинче çирĕпленнĕ норма вырăнне шутланă.

Чăваш чĕлхин çак 223 çул каялла пичетленсе тухнă грамматики пирĕншĕн, XX ĕмĕрти чăвашсемшĕн, тăван чĕлхене тĕпчесе çырнă чи малтанхи пысăк ĕç пулнипе хаклă. Пит хăвăрт мар пулин те, «Сочинения, принадлежащие к грамматике чувашского языка» кĕнекерен пуçланнă ырă ĕç малашнехи çулсенче майĕпен-майĕпенех чĕрĕлсе-аталанса, хунав ярса, аталанса кайнă-çке-ха. Кĕнекен умсăмахне çыракан автор вулакансене чĕнсе каланипе усăсăр пулман: XIX ĕмĕрте чăваш чĕлхине тĕпчекенсен йышĕ çулсеренех ÿсее пынă, чăваш чĕлхин обществăри вырăнĕпе пĕлтерĕшĕ саралнă май, вĕсен тĕпчевĕсем те таранлансах пынă. «Сочинения, принадлежащие к грамматике чувашского языка» — чăваш чĕлхе вĕрентĕвĕн, пирĕн çырулла культурăн пуçламăшĕ, чи малтанхи кĕнеке.